

ІСТОРІЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано матеріали з історії видавничої справи, зміщені в шкільних підручниках кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Ключові слова: книгодрукування, першодрукар, біографічний нарис.

Kharytonenko O.I. History of publishing in school textbook in the late XIX – early XX centuries.

Materials from the history of publishing matters, which were presented in school textbooks in the late of XIX – early of XX century, have been analysed in the article.

Key words: book-publishing, first printer, biographical essay.

Харитоненко О.И. История издательского дела в школьных учебниках конца XIX – начала XX в.

Были проанализированы материалы из истории издательских вопросов, которые были представлены в школьных учебниках в конце XIX - начале XX века.

Ключевые слова: книгоиздание, первый принтер, биографический очерк.

Видавнича справа як сфера організаційно-творчої та виробничо-господарської діяльності розвивається вже понад шести століть. Вивчення ж різних аспектів цієї діяльності розпочалось лише наприкінці ХІХ століття [10]. Цілий комплекс проблем, як-то: утруднений доступ до архівних матеріалів, заідеологізованість, відсутність багатьох історичних джерел, міфологізованість уявлень про визначні постаті й цілі періоди існування книгодрукування – призводить до того, що й у сучасних наукових статтях, монографічних дослідженнях, підручниках можна виявити безліч „різничитань”.

Мета статті полягає в тому, щоб простежити, які відомості з історії видавничої справи відображались у підручниках для середніх навчальних закладів саме в той період, коли дана галузь людської діяльності вперше стала предметом зацікавленості науковців (кінець ХІХ – початок ХХ століть). Це дасть можливість з’ясувати, якими даними оперували автори тогочасних навчальних книг і якими знаннями вони збагачували молоде покоління.

З-поміж усіх навчальних видань, якими користувались у Києві на початку минулого століття в початкових школах, гімназіях, семінаріях (одне з найповніших зібрань таких видань є в фондах ДНПБ ім. В.О.Сухомлинського [8]), лише близько двадцяти містять матеріали з історії видавничої справи. На сторінках підручників висвітлювались питання технології виробництва друкованої продукції: описувались „словолитні”, робота з набірною касою, „верстатом”, гранками, а також ручні, скородрукувальні та ротативні типографські машини [5]; винахід „матерчатого” паперу прирівнювався до таких знаменних подій в історії людства, як відкриття нових земель, застосування компасу та пороху [4]. Неабияке значення автори підручників приділяли проблемам зародження [9; 2] і розвитку – в порівнянні з європейськими країнами та США – періодичного друку в Росії [7]. Але все ж таки основна частина матеріалів присвячена розкриттю теми виникнення книгодрукування в Німеччині та Росії, а також біографіям першодрукарів Йогана Гутенберга та Івана Федорова [1; 6; 3; 4].

Біографія Йогана Гутенберга викладена в підручниках доволі фрагментарно і, з огляду на доведені вже на сьогоднішній день факти, неточно. Власне розпочинається оповідь зазвичай із 1450 (нині встановлено, що то був 1448) року – року повернення до рідного міста Майнцу та відкриття типографії разом із Йоганом Фаустом (сьогодні читаємо – Йоганом Фустом). Увесь же період життя першодрукаря до 1450 року висвітлено максимально стисло: „<Іван Гутенберг> народився в місті Майнці, на берегах Рейну, належав до патріціанського роду. Під час міжусобиць ремісничих цехів з патріціями в цьому місті сім’я Гутенбергів розорилась і змушена була виїхати до Страсбургу <...> Іван Гутенберг утримував себе майструванням і зайнявся між іншим друкуванням образів і книг, різаних на дереві... Згодом йому спало на думку вирізати кожну літеру окремо і вже з таких літер складати слова для друку” [4, 8].

Існування гутенберзької типографії в Майнці описується в підручниках у жанрах оповідання

та легенди. Перш за все, переповідається достовірна історія взаємин Гутенберга з Фустом і Шефером. Не маючи власних коштів для заведення типографських знарядь, першодрукар обіднався з одним золотих справ майстром, Фаустом, який зобов'язався давати гроші на типографію, а прибутки від друкування книг ділити порівну. „<Згодом> із Гутенбергом і Фаустом потоваришував Шефер... Фауст близько зійшовся з ним, видав за нього свою доньку і вирішив, що тепер Гутенберг йому більше не потрібен. Він завів із ним тяжбу... й за допомогою підкупу виграв справу; суд виніс вирок – віддати Фаусту всю типографію” [4; 8].

Більшу зацікавленість викликає описана Є.Звягінцевим легенда, у відповідності до якої Й.Гутенберг постає таким собі хитрим майстром-торговцем, який відчайдушно намагається приховати від усіх свій винахід і в доволі цікавий спосіб уникає звинувачень у чаклунстві.

„У 1450 році в Германії, – починає свою розповідь автор підручника, – на ярмарку в місті Майнці з'явився переписувач-торговець книгами, котрий сполошив усе місто... Цей переписувач-торговець, на ім'я Іван Гутенберг, вивіз на ярмарок 200 книг навчальної граматики, корті вразили всіх” [3, 200]. Подальша оповідь засвідчує такі факти: люди дивуються, що протягом чотирьох місяців одна людина могла переписати стільки книжок. Один із торговців, Езель, відшуковує вражаючу деталь: „Панове! Чи ви не бачите? Дивіться самі: в одній книзі яка-небудь літера неправильна, – і саме така неправильність в усіх. В одній книзі плямочка, – і в усіх така сама плямочка!.. Жодного сумніву: тут працювали не без допомоги лукавого” [3, 201]. Люди ведуть Гутенберга до єпископа Гутшафа і звинувачують у чаклунстві, погрожуючи при цьому спаленням на кострі. Єпископ бере книгу і читає присвяту: „Архієпископу майнцькому, панові моему Гутшафу, високоосвіченому покровителю наук із благоговійністю присвячує результат праці своєї переписувач Іван Гутенберг”. Єпископ відповідає, що такі правдиві слова в жодному разі не можуть належати дияволу, та й не в „компетенції” останнього поширювати грамоту серед населення. Він називає Езеля віслюком („езель” німецькою „осел”) і відпускає Гутенберга. Останній залишається надзвичайно втішеним тим, що ніхто не довідався, як йому вдалось виконати таку титанічну працю: „Задоволений і радісний, із глузливою посмішкою на устах, вийшов Гутенберг із архієпископських покоїв. Ані Езель, ані архієпископ – ніхто не здогадався, як написав він свої 200 книжок... <Адже> Гутенберг хотів приховати спосіб писання книг, відкритий ним. Насправді ж він книги друкував” [3, 202].

Образ Гутенберга-крутія міг сформуватись багато в чому завдячуючи певним історичним фактам: більшість своїх технічних винаходів першодрукарі насправді намагались приховати, побоюючись, з одного боку, конкуренції, з іншого – звинувачень у чаклунстві. Але в даному випадку перед нами вже літературно опрацьована легенда, з усіма ознаками впливу мотивів шахрайського роману та суттєвими нашаруваннями художнього домислу.

У підручниках описуваного періоду нема згадок про те, що Гутенберг після суду з Фустом щонайменше двічі намагався в різних місцях відродити свою діяльність. Зазначається лише, що після міжусобної громадянської війни в Майнці першодрукар знову опинився в скрутному становищі, після чого незабаром помер „у бідності, не оцінений своїми сучасниками” [4, 8-9]. Тим часом, як завершують свою оповідь автори підручників, робітники розбіглися з типографією Фауста й Гутенберга, розійшлися у різні боки і розповсюдили таємницю мистецтва книгодрукування. Так, „незважаючи на бажання Гутенберга приховати поки що свій винахід, мистецтво книгодрукування стало відоме й почало поширюватись по всій Європі” [3, 203].

Що стосується Івана Федорова, російського першодрукаря, біографічні відомості про нього викладені в підручниках ще більш лаконічно. Зазначається, що „на Русі довго не вміли друкувати книги і продовжували писати від руки”, через те, що „німці не допускали своїх майстрів завести типографію в Москві” [6, 378]. Початок роботи друкарні Івана Федорова датують 1563 роком.

Іван Федоров, як пояснюється в підручнику, розумів, що друкувати книжки – це швидше, дешевше, та й помилок менше. Зрештою, перша друкарня з'явилась багато в чому завдякуючи наказу самого Івана IV. Однак діяльність перших типографів вкрай дратувала переписувачів: „Побачили це переписувачі, яким типографія заважала заробляти на життя, і поширили чутки, що диякон Іван із дияволом знається. Невігласи повірили цьому, і, невідомо хто, таємно вночі типографію підпалив” [3; 204].

Основна частина оповіді про Івана Федорова в підручниках стосується саме пожежі на друкарському дворі. Описується вщент зруйнована типографія. На згарищі збирається натовп, і стара жінка розповідає, що бачила серед клубів диму диявола: „У друкарні, в Івана диакона, у нього притулок був, а тут його вогнь і прогнав”. Чоловік доповнює: „Від німців все це. Він, Іван диакон, диявола тішив, – у німців днював і ночував” [3, 204]. Поширюються чутки про те, що Іван Федоров загинув. Сам же він і його помічник Петро Мстиславець йдуть до Польщі, рятуючись від люті натовпу.

Історичні факти, відомі на сьогодні, заперечують можливість такого розвитку подій. Іван Федоров із своїм помічником справді залишили Москву, але від'їжджали вони до Литви, взявши з собою значну частину інвентаря типографії. Отже, від'їзд цей був не раптовою втечею, а спланованим і узгодженим із царем заходом.

Дещо надуманими можна вважати й наведені в підручниках відомості про подальшу долю першодрукаря. Як і про Й.Гутенберга, про І.Федорова пишуть, що „за друкування книг він переніс багато лиха й поневірять” [5, 41] і незабаром після втечі з Москви помер незнаний ніким „у великій бідності” [6, 378]. Ті факти, що він ще близько двадцяти років служив справі ствердження книгодрукування в Європі, що його радо вітали королі і помер він, знайшовши шану і визнання, замовчуються.

Розділи, присвячені як Й. Гутенбергу, так і І.Федорову, в підручниках завершуються панегіричною формулою, що відтворюється в багатьох текстах майже дослівно: „Але справа, розпочата ним, не загинула” [6, 378]. В оцінці такого винаходу, як книгодрукування, всі автори підручників були одностайними: „Книгодрукування надзвичайно збільшило кількість книг і зробило їх набагато дешевшими, тобто доступнішими для народу. А разом з розповсюдженням книг скоріше почали розповсюджуватись і різні знання, тобто скоріше пішло вперед просвітництво” [4, 9].

Отже, ми можемо констатувати, що відомості з історії видавничої справи висвітлювались у підручниках кінця ХІХ – початку ХХ століть вибірково, неповно, з багатьма перекрученнями й помилками. Частково причина цього пояснювалася браком ґрунтовних наукових досліджень у цій галузі. Окрім того, значну роль відігравали традиційні на той час форми викладу матеріалів на сторінках навчальних видань, бажання зробити навчальний текст доступнішим. Один із авторів у передмові зазначав: „Щодо форми викладу статей, то автори майже скрізь відштовхувались від живої оповіді, старовинної легенди або картинного опису... <Адже> суспільні відносини й заклади в їх теперішньому й минулому, загалом кажучи, важкодоступні для учнів...” [3, ст. ІV]. Викладені, таким чином, розділи з історії книгодрукування були більшою мірою підпорядковані вимогам жанрів художнього оповідання, біографічного нарису, життєвої історії (із властивими для них художнім вимислом, наявністю сталих формул зачину й кінцівки), аніж вимогам наукової точності та достовірності, що висувуються до текстів навчальної літератури сьогодні.

1. *Воскобойниковы И. и С.* Наши первые сочинения: Иллюстрированный сборник письменных упражнений в изложении мыслей для 4-го отделения начальной школы / И. И С. Воскобойниковы – М.: Тип. «Обществ. Польза», 1913. – 43 с.

2. *Евстафиев П.В.* Новая русская литература: Учебник для мужских и женских институтов, гимназий, духовных и учительских семинарий / П.В.Евстафьев. – СПб.: Изд. Д.Д.Полубояринова. Тип. В.Дрессен и К., 1891. – 247 с.

3. *Звягинцев Е.* Века и люди: Книга для классного чтения в 4-ом отделении начальной школы / Е.Звягинцев, А. Бернашевский. – М.: Тип. Тов. И.Д.Сытина, 1912. – 218 с.

4. *Иловайский Д.* Новая история: Курс старшего возраста / Д.Иловайский – М.: Типо-литогр. И.Н.Кушнерева и К., 1888. – 272 с.

5. *Курдов К.М.* География Российской Империи: [Для средних учебных заведений] / К.М.Курдов. – Х.: Тов. А.С.Суворина «Новое время», 1912. – 218 с. Прилож. – 48 с.

6. *Лебедев А.И.* Шаг за шагом: Третья книга для чтения в сельских школах / А.И.Лебедев. – М.: Изд. Тов. И.Д.Сытина, 1913. – 416 с.

7. *Матченко И.П.* Обзорение Российской империи сравнительно с важнейшими государствами: Для мужских и женских учебных заведений: Курс 5 класса / И.П.Матченко. – К.: Тип. Чоколова, 1913. – 122 с.

8. *Підручники і навчальні посібники (1748-1917 рр.) з фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О.Сухомлинського для початкових і середніх навчальних закладів: Каталог / АПН України. ДНПБ України ім. В.О.Сухомлинського. – К.: Атіка, 2005. – 384 с.*

9. *Порфирьев И.* История русской словесности. Ч.2. Отд.1./ И.Порфирьев. – Казань.: Тип. Имп. Унта, 1886. – 350 с.

10. *Тимошик М.С.* История издавничої справи: Підручник. / М.С.Тимошик – 2-ге вид., виправлене. – К.: Наша культура і наука, 2007. – 496 с.

СТАТТЯ ОПУБЛІКОВАНА:

Харитоненко О.І. Історія видавничої справи в шкільних підручниках кінця ХІХ – початку ХХ століття / О.І. Харитоненко // *Наукові записки Інституту журналістики : науковий збірник / за ред.. В.В. Різуна : КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – Т. 37. – жовтень-грудень. – 196 с. – С. 48-50*